

→ Schein Gábor

Személyes kommentár Kertész Imre *Mentés másként* című könyvéhez

1. A könyv mint kép és a kép nézője

Kertész Imre *Mentés másként* című kötete az életmű azon vonulatához tartozik, amelyet a *Gályanapló* és a *Valaki más* jelöl. Azokhoz a naplószerű alkotásokhoz tehát, amelyek a személyességnek a regényekének látszólag közvetlenebb regiszterében, hétköznapi reflexiókon keresztül hozzák közel az olvasóhoz azt, aki valójában elérhetetlenül távol van tőle, és éppen ezekben az alkotásokban tűnik el a szeme elől szinte nyomtalanul, magát a személyt, akit a Kertész Imre név – figyelembe véve mindazokat jelentéseket, amelyek ehhez a névhez mint jelölőhöz főként az elmúlt tíz évben hozzátapadtak – csak egyre pontatlanabbul képes jelölni. De amikor a feljegyzések olvasója, miként én magam is, úgy érzi, hogy az olvasás során beszélgetést folytatott valakivel, mégsem téved, mert a könyvben nemcsak a Kertész Imre névvel mint jelölővel lehet találkozni, hanem azzal is, aki az írás során, az írás által megküzd ezzel a jelölővel, hogy visszaszerezze tőle a személyiség elbeszélésének jogát, és megküzd persze az élet efemer kényszerével is, amelyek hasonlóképpen személytelenítő hatásúak. Ez a kettős küzdelem természetesen eleve vereségre van ítélve, holott a vereség egyedül azé, aki meg sem próbál nyelvet találni önmagához, egy személy testi, mentális, szellemi és társadalmi egzisztenciájához a történelemnek egy adott pillanatában és helyén.

A *Mentés másként* feljegyzései maguk is reflektálnak az önmagát írás által megalkotó személy és a Kertész-jelölők távolságára: „Kertész, az író éppoly távol áll tőlem, mint a tulajdonságok és sors nélküli Kertész, az életben cselekvő. Ez az ember mindenre képes, jóságra és gonoszúságra, s egyik megnevezés sem fedti a cselekvés valóságos minőségét. Íróvá tulajdonképpen ez a fölfedezés tett, s hogy író lettem, írás közben s az írás révén – de csakis akkor, csakis addig – megszűnik ez az idegenség, és létrejön valamilyen koherencia, valamilyen emberi minőség, amiért szakadatlanul küzdenem kell.” (68) Az olvasó ennek a koherenciának, ennek az emberi minőségnek a nyomait fogja keresni a könyvben, amennyiben érzékeli a gondolkodás e könyvtől kapott esélyeit.

De maradjunk még a műfaj problémáinál. Nyelvet találni egy személy egzisztenciájához a történelem egy meghatározott helyén és pillanatában – ez semmiképpen sem a személy ábrázolását jelenti. Nem bemutatást, színre vitelt. A személy ennek az igénynek a jegyében nem lehet más, mint kereszteződési pont, egy összeütközés terepe, ahol a nyelv, amely egyáltalán nem ártatlan és nem érintetlen a történelemtől, a politikától, mindazoktól az aljasságtól, amelyek itt és most Magyarországon a történelmet készítik. A nyelv tehát még ebben a formájában is alkalmas lehet arra, hogy megütközzék azokkal az erőkkkel, amelyeknek éppen az a célja, hogy megfosszák az egzisztenciát a szabadságban megélt személyes lét esélyétől és kihívásától. Ennyiben és csakis ennyiben mégis tükrözhet valamit a napló, ezt a küzdelmet, és e küzdelem perspektívájából „a világban fennálló káoszt”, amely bár „nyüzsög a tettektől, éppen arról nevezetes, hogy akadályozza a tetteket.” (88)

A könyvről beszélve ki fogok emelni bizonyos kérdéseket, át fogom alakítani belső arányait, újra fogom keretezni. A kiemelés és a keretezés csakis azoknak a tapasztalatoknak a hajlásszöge alatt történhet, amelyeket ki-ki Magyarországon élve az elmúlt húsz év során szerzett. A *Mentés másként*, amely már címével is a megőrző emlékezet munkájára utal, magától értetődően szembesít ezekkel a tapasztalatokkal, hiszen Kertész Imre neve mint jelölő, és mindaz, ami ezzel a jelölővel történt, maga is része volt az elmúlt évek tényre rögzült tapasztalatainak. A jelölő sorsa azáltal vált önállóan is elbeszélendő, kitüntetett történetté, hogy többnyire hazug és aljas eltorzítása, amely a Nobel-díj odaítélését követően már-már kampányszerű formát öltött, elsősorban arra volt jó, hogy semmit se kelljen megfontolni abból, amit ez az író mond, hogy tehát fenntarthatóak maradhassanak azok a hazugságok, amelyekre Magyarország változatlanul be kívánja rendezni az életét. Az itt következő megfontolásoknak tehát meg kell ütközniük Kertész Imre nevének efféle jelentéseivel. Szégyenletes volna, ha nem tennék. Az ő könyvének olvastán e jelentésektől eltekintve eleve képtelenség nyelvet találni egy személy létehez.

2. Egy identifikációs mintázat kitüntetett pontjai

A *Mentés másként* első bejegyzése 2001. március 18-án, míg az utolsó 2003. október 18-án keletkezett. Az egymást többkevesebb rendszerességgel, olykor csupán egy-két napos, máskor egy hétnél is hosszabb szünetekkel követő feljegyzések az író pályájának azt az időszakát fogják át, amely során elkészült a *Sors talánság* forgatókönyve és a *Felszámolás* című regény, azt az időszakot, amely meghozta Kertész számára a Nobel-díjban megtestesülő nemzetközi elismerést, végül pedig otthonává tette Berlint, az alkotólét fenntartása mellett egyfajta kétlakiságot alakítva ki.

Ugyanez az időszak jellemezhető más eseményekkel is. Amikor a kötet első feljegyzése keletkezik, Kertész hetvenegy éves. Nem éppen fiatal már. Sok év után újra házasságban él. Meg kell tanulnia, amit első házassága idején nem kellett megtennie, hogy egyenrangú kölcsönösségben értelmezze az életét, olyasféle elköteleződést vállalva annak minden furcsaságával, nehézségével együtt, amely nehezen fér meg a munkaeszközként is használt önzőséggel. Az öregedés, ami a könyv egyik legfontosabb témája, természetesen betegségeket is jelent, a halál reális közelségét. M.-nél, a feleségnél rákos sejtelváltozást diagnosztizálnak az orvosok. A két ember közös küzdelme, amelyről kevés, de annál érzékletesebb mondat olvasható a könyvben, valamint az orvosi segítség tünetmentességhez vezet. Ugyancsak e hónapok krónikájához tartozik, hogy Kertésznel a régebb óta diagnosztizált Parkinson-kór virulensebb fázisába lép, ami előbb arra kényszeríti, hogy a kézírás helyett áttérjen a számítógépes írásra, később pedig arra, hogy számot vessen az alkotásra szánható idő szűkülésével.

Az a rezignálatlan analitikus hangnem és szemlélet, amely az imént sorolt életrajzi események közegében jellemzi Kertész

önreflexióját és az őt körülvevő világ érzékelését, ami Európa és Amerika tekintetében főként a 2001. szeptember 11-i terrortámadást és annak következményeit jelenti, Magyarországon pedig a demokratikus viszonyok felszámolódásának és egyfajta (pre)faszista átrendeződés lehetőségének első nyilvánvaló jeleit hordozza magában, nos, az önreflexiónak és a világerzékelésnek ez a módja leginkább Thomas Mann kései naplóival, és még inkább Márai hasonló feljegyzéseivel rokonítja a *Mentés másként* szövegét. Egy ponton mintha láthatatlanul fel is sejlene Márai alakja két másik nagy huszadik századi kelet-európai íróé, Miłosz és Venclováé mellett: „Mindennél ugyanaz derül ki azonban: az ember elmegy, és elviszi magával a helyi (a balti, a lengyel vagy a magyar) kultúrát, amit közben az ott maradtak elpusztítanak. Általában az úgynevezett történelmet szokták hibáztatni, mintha ez valami isteni erő lenne, az embertől idegen, illetve az embert felfaló hatalom; de közben jól tudják, hogy lejárt az idő. S nem azért járt le, mert mások jönnek, hanem azért szokott az idő lejárni, mert ők maguk nem használták ki. Most már e keleti népek kultúrájából semmi sem maradt, helyébe hitvány nacionalizmus lépett.” (54) Az emigrációnak ez a rezignált tapasztalata és az összességükben történelmi léptékű emberi mulasztásokról szóló megfontolások valóban nagyon közel vannak Márai öregkori jegyzeteihez, kivéve talán az itt idézett legfontosabb megfigyelést, hogy a huszadik és a huszonegyedik századi nacionalizmus nem megőrizte a kelet-európai népek kultúráját, mint azt hinni szokták, hanem megsemmisítette.

Az öregkori rezignációnak természetesen mindig megvan a maga nagy és szomorú életigazsága, amely bár évszázadok, évezredek múltán is hozzátétőleg változatlan, úgy látszik, mégsem telhet be vele az európai szellem, mert a reflexió egyéni perspektívájából nézve minden megszegyenítő kellemetlenségével együtt megrendítő újdonságként tűnik fel. Az alábbiakban mégsem erről az életigazságról lesz szó, így az öregség és a betegség élettényei csak az itt kifejtett – a könyv szempontjából bízható nevezhetjük így – zenei témák háttérében fognak megjelenni.

Ha a ma szokásos eszközökkel elkészítenénk a *Mentés másként* szófelhőjét, a legtöbbször előforduló szavak között egészen biztosan ott találnánk a „zsidó”, a „magyar”, a „Magyarország”, a „Budapest”, a „Berlin”, az „antiszemita”, az „Izrael” és az „Európa” szavakat. E szavak egy írói identifikáció kitüntetett útjelzői, amelyekhez bizonyára további szavak volnának társíthatók, de aligha képzelhető el olyan elbeszélése a kertészi identifikációs mintázatnak, amelyben ezek nem jutnak főszerephez. A mondandómat én is e szavak köré fogom rendezni, jól tudva, hogy a könyvben is, és a könyvtől függetlenül is olyan hálózatot alkotnak, amelyben mindegyik az összes többivel kapcsolatban van, következésképpen ami az egyikkel történik, az összes többire hat.

3. Egy idézőjel és ami hozzátartozik

A „zsidó” szó első előfordulásakor, a kötet első bejegyzésében idézőjelbe téve olvasható: „Röviden – egy különös hatalomátvitel

vette kezdetét. Ha itt a »zsidó« szót használom, ezt inkább szimbolikusan teszem. Egy értelmiségi generáció átveszi a »zsidóktól« a hatalmat. Különös folyamat, amit helyes némi szomorúsággal, ám nagy megértéssel figyelni. És mielőbb elmenni. Irodalmilag is. Sőt, főként irodalmilag.” (5) E sorok meglehetősen provokatíván és könnyen félreérthetően fogalmaznak meg egy fontos, a rendszerváltással összefüggő kulturális tapasztalatot, amelyet talán hiba ezen a ponton magyarázat nélkül hagyni. Én mégis ezt teszem, mert nem akarok eltérni a »zsidó« idézőjelezésének problematikájától, amire a másnapi bejegyzés rögvést visszatér: „De mit szimbolizál a »zsidó«? Nyilvánvalóan a »tágasat«, a világot, az ellenpólust, a kritikait. De igazság szerint a »zsidó« is ön-maga szimbóluma. Legalábbis az európai zsidó. Az európai zsidó maradvány, nem afféle anakronizmus, mint az ortodox, amely még mindig valamiféle állapot: nem, az európai zsidó csakugyan a másik által meghatározott emberfajta, rákényszerített zsidó-állapotához semmiféle bensőséges viszonyt nem tud többé kialakítani.” (6)

A szó későbbi előfordulásainak alkalmával eltűnik az idézőjel, de mindvégig odaérthető, mert az írásmód indokoltsága szemernyit sem gyengül, ellenkezőleg, erősödik. Az idézőjel alkalmas arra, hogy távol tartsa a szövegtől mindazokat a beszédeket, amelyek eleve adótnak és tudótnak tekintik, mit jelent ez a szó, mit jelent, ha valakit »zsidónak« neveznek. A modernitással sokféleképpen kapcsolatba hozható asszimiláció korában a »zsidó« úgy vált a rá irányuló tekintet tárgyává, hogy tükörviszonyokban valójában ez a tekintet hozta létre, így a »zsidónak« tekintett személy identifikációját megelőzik azok a társadalmi sztereotípiák, amelyek a rá irányuló tekintetnek látást kölcsönöznek. Az identifikáció ebben az esetben mindig projektív természetű, ezért a »zsidó« olyan kettős tükörnek bizonyul, amelyben az is a projekció terében kénytelen színre vinni magát, akit »zsidónak« tekintenek, és az is, aki »zsidónak« tekint valakit. Így tehát észrevétlenül és akaratlanul az is a társadalmi sztereotípiák által irányított személytelen tekintet objektumává válik, aki rávetíti valaki másra a sztereotípiákat, vagyis aki »zsidóként« azonosít valakit. Kertész kijelentése, amely a »zsidót« társadalmi kategóriaként érti, és mint ilyet, a »tágással«, a »kritikaival« és az »ellenpólussal« azonosítja, egyfelől abból meríti igazságát, hogy a mi esetünkben a »magyar« és a »zsidó« történetileg nézve szerencsétlenül került tükörviszonyba egymással, másfelől abból a tényből, hogy miután a holokauszt során a vidéki magyar társadalmak rövid néhány hét leforgása alatt eltűntek magukból a »zsidót«, Budapesten pedig a kommunizmus negyven éve alatt nagy mértékben elveszítette különbözőségét, a »zsidó« létével elsősorban valaminek a hiányát kezdte jelölni, mégpedig éppen a »zsidóét«. A »zsidó« szó jelentése így társadalmi kategóriaként még bizonytalanabbá vált, olyannyira, hogy lényegében csak szimbólumként őrzött meg bizonyos jelentéseket, amelyhez vajmi kevés köze van annak, akinek a nevéhez külső identifikációként hozzátapasztják, hogy »zsidó«. A »zsidó« mint társadalmi kategória főként az antiszemita beszédmód eszközévé

vált, amelynek jelentése »a veszélyes, rossz szándékú, nehezen felismerhető, rejtőzködő idegen« fogalomkörében szóródik, és sajátos módon éppen ebben a negativitásban hozza létre vagy erősíti meg az önmagát egyébként legfőbb ürességgént, hiányként felismerni képes asszimiláns »zsidó« identitást. Így aztán az »antiszemita« és a »zsidó« is olyan tükörviszonyt létesít egymással, amely mindkettő számára »unheimlich«, azaz kínos, szörnyű otthontalanságot jelent.

A *Mentés másként* a nyelv és a történelem mindezen örvényléseinek pontos ismeretében leli meg az írói identifikáció alapját az »asszimiláns zsidó létformájában«, ami – a szükséges pontosításokkal – egy befejezhetetlen, de Kertész szerint mindenképpen berekesztett történet végére helyezi életművét: »Ha azt mondom: zsidó író vagyok (mert körülményeimre mégiscsak ez a tény nyomta és nyomja rá leginkább a bélyegét), akkor ezzel nem azt mondtam, hogy én magam zsidó vagyok – mert ezt, kultúrámnál, meggyőződésemmel fogva sajnos nem mondhatom. De mondhatom, hogy egy anakronisztikus zsidó létforma, a »galut«, az asszimiláns zsidó létformájának írója vagyok; e létforma hordozója és ábrázolója, e létforma felszámolásának krónikása, e létforma szükségszerű megszüntetésének hírnöke. Ebben a tekintetben az Endlösung döntő szerepet játszik: akinek egyedül a zsidók kiirtásának kísérlete, Auschwitz a kizárólagos zsidó identitása, egy bizonyos értelemben mégsem nevezhető zsidónak – a Deutscher-féle »nemzsidó zsidó« ő, a talajtalan európai változat; nagy szerepet tölt be – és talán fontosat is – az európai kultúrában (ha van még ilyen), de semmi szerepe nincs a zsidóság újabb kori történetében, egyáltalán a zsidóság megújulásában – s erre megint azt kell mondani: ha van, illetve, ha lesz ilyen.« (19–20)

Az »unheimlich« otthontalanságot mint az identifikáció alaptényezőjét Kertész munkái újabb és újabb perspektívából azonosítják. Ez az otthontalanság a forrása a személy szellemi és egzisztenciális szabadságának. Kertész életműve erre, az otthontalanságban meglelt írói lét kompromisszumok nélküli követésére épül, és így válik a szellemi, gondolkodásbeli, nyelvi radikalitásnak az életvezetésben is megnyilvánuló, felszabadító példájává. Ám ha bárki azt hinné, hogy az otthontalanság kizárólagos viszonyban áll a »zsidóval«, vaskosan tévedne, és pedig nemcsak például a »magyarnak« a »zsidóval« létesített elkerülhetetlen tükörviszonya miatt, hanem elsősorban azért, mert az idegenség a technikai civilizáció viszonyai között, a határváltozások, a migráció és a diktatúrák Európájában és azon kívül is általános jellemzője lett a modern egzisztenciának. Ha tehát »a« »sorstalanság-állapot« legfontosabb ismérve mégiscsak az egzisztencia és a valóságos élet közötti kapcsolat tökéletes hiánya», akkor az egzisztencia nélküli lét valóban a modern kor nagy újdonsága. És sokkal szélesebb körben érvényesül, mint ahogy gondolnánk, főként mint ahogy azok gondolják, akik a »sorstalant« a »zsidó« szinonimájaként értik.

A »zsidó« öntükrözésének tengelye ebben a kontextusban csak az otthontalanság identifikációs alaptényezője lehet, amely

nem annyira történetileg, mint inkább egzisztenciálisan választja szét azokat a »zsidókat«, akik ezt vállalják, illetve akik elutasítják. Az utóbbi, Kertész által éles szavakkal bírált választás képviselőit nevezi a *Mentés másként* »baloldali zsidóknak«. »A baloldali zsidó, ez a kis menekülő féreg újra meg újra a bokámba harap, dühében, hogy emlékeztetem rá, hová is tartozik. Bizalomtelin, sőt konformista értelmiségiként óhajt berendezkedni a világban, az életben, és lám, helyzetére emlékeztetve megzavarom őt, ezt sohasem bocsátja meg nekem.« (154) Ha jól értem, a »baloldali« mint megkülönböztetés itt arra utal, hogy amíg Kelet-Európában sokan a kommunizmus ígéretében találták meg azt az univerzális identitást, amelyben reményeik szerint minden partikularizmus eltörölhetőnek vagy feloldhatónak bizonyult, addig Nyugat-Európában hasonló ígéretet a liberalizmus hordozott.

Egy adott ponton, mégpedig Izraellel kapcsolatban Kertész határozottan síkra száll a partikularizmus politikája mellett. Az Izrael politikája ellen tüntető »zsidótól« legszívesebben megkérdezné, miért nem a baszk vagy az ír szeparatizmus jegyében végrehajtott terror fáj neki, vagy »az európai újnácizmus rémületes hatalomra jutása« (159), miért a több háborúban megtámadott, számos ellensége által pusztá államiségében sem elismert Izrael fosztaná meg az önvédelem jogától. Megjegyzendő, hogy az Izrael-ellenesség – amihez mindenkor Amerika-ellenesség is társul – az ő számára a szalonképtelen régi antiszemitizmus új, szalonképessé tett, népszerű változata Európában. Kertész Izrael melletti nyomatékos kiállításának tükrében, ami – ne feledjük – ugyanilyen nyomatékos kiállást jelent Európa kulturális hagyományai és értékfogalmai mellett, nem az a baj a magyar nacionalizmussal, hogy partikuláris, hanem egyfelől az, hogy önfelmentő víziókat táplál, nem ismeri a felelősség fogalmait, és így olyan viselkedésformát őriz és továbbít, amely egy hazudozó és gyáva gyerekre, nem pedig egy érett felnőttről jellemző, másfelől ez ezzel összefüggésben pedig az, hogy nem képes felismerni, miként torzította el és tette önsorsrontóvá az antiszemitizmus gondolkodásformáló nyelve és politikája a reformkortól a kiegyezésig ívelő nagyszerű kezdetek után.

4. A kelepce működése

A »magyar« és a »zsidó« tükörszerkezete Kertész perspektívájából olyan kelepceként bizonyul, amely lehetetlenné teszi a személyiség szabad identifikációját, végső soron annak a szellemi szabadságnak a megélését, amely pedig az írói alkotás, a »nagy stílus« egyedüli alapja lehet. A kelepce természete abban ragadható meg, hogy a fennálló feltételek között a »magyar« és a »zsidó« minden identifikációs finomságot kizáró ellenfogalmakként működnek. Ami a fennálló feltételeket illeti, a könyv 2002. május 18-i feljegyzése pontosan, és sajnos máig érvényesen foglalja össze a rendszerváltás utáni Magyarország kudarc-történetét: »Magyarországon mindig háború volt – vagy a szó szoros értelmében, vagy pedig a megszállás háborús viszonyait tekintve; ugyanígy itt a fordulat óta is mindegyre háborús állapotok uralkodnak, sistereg az utcán a gyűlölet, minden ideigle-

nes, kétes, instabil, az ember állandóan készen áll, hogy valami módon kihúzzák a lába alól a talajt, a megélhetési viszonyok türhetetlenek, a mentalitás, az önsajnálát, a »megváltásra« való várakozás, a tehetetlenség, a hazugság, és újra a hazugság türhetetlen légkört teremt.« (139) Ebben a helyzetben Kertész joggal látja úgy, hogy a rendszerváltás óta a visszanyert függetlenség esélyeit elherdálva, elsősorban és mára szinte kizárólag azok definiálják a »magyart«, akik igazságtalanságokról, mások bűneiről és vélt összeesküvésekről panaszkodva elrekesztik maguk előtt a józan mérlegelés útját, és akiknek a történelemszemléletében nem képes gyökeret verni a felelősség gondolata. A huszadik századi magyar történelem viszonyai közepette az ilyen beállítódás szükségszerűen hátrál vissza a fasizmushoz, szükségképpen leli meg a maga szimbólumát az árpádsávós zászlóban, ha nem tekint magát eleve Sztójay és a haszonszűrűek örökösének.

Azt kell mondanom, hogy amit Kertész 2001-ben látott, illetve amit leírt, fényesen sugárzik a reménykedéstől és a szelidségtől ahhoz képest, amit az elfogulatlan szemlélőnek ma fel kellene jegyeznie: »Az ország: az antiszemitizmus mint az uralmat gyakorló jobboldal egyetlen konszenzusa. Az egész nevelésesen hasonlít a harmincas évekre. Ott az antiszemitizmus irredentizmussal társult, ami ugyan itt is jelen van, de – a politikai környezet miatt egyre látensebb. Nincs kizárva, hogy végül az antiszemitizmussal is ugyanígy járnak majd. Ennek az esélye vajon miért nem tölt el ugyanazzal a példátlan optimizmussal, amely az itteni asszimilánsokat jellemzi? Először, mert addig visszafordíthatatlan károkat okoznak a nyelvhasználatban, tehát a gondolkodásmódban, a mentalitásban; azonkívül annyira kipusztították belőlem az országgal való szolidaritást, hogy minden veszély és minden esély, ami itt lehetséges, egyforma undorral tölt el.« (35–36)

Ha pedig ma azt látjuk, hogy a »magyart« már-már kizárólag azok definiálják a politikában, akiknek egyedüli mondani-valója az európai értékrend tagadása, és akik minden megnyilvánulásukkal a gyilkos cinizmus diadalát jelentik be, akkor sajnos tökéletesen jogosultnak kell elismernünk azt a magatartást, amely minden szolidaritást megtagad az így értett »magyartól«, ugyanakkor még kiúttalanabbnak kell látnunk azt a csapdahelyzetet, amelyben semmiféle lehetőség nincs a szabad identitásválasztásra: »Másképp, figyelembe véve tíz év fejleményeit, amióta Magyarország szabad és úgymond demokratikus állam, s amely tíz év során nemcsak hogy még inkább bezártak a »zsidóság« ketrecébe, de még az is nyilvánvalóvá lett, hogy tapasztalataimra, írói termékeimre a »nemzet« nem tart igényt: e fejlemények fényében tehát semmiféle nemzeti szolidaritást nem tudok kialakítani magamban az úgynevezett »magyarsággal«, azaz nincs magyar identitásom, nem érzek és nem gondolkodom együtt a kétségbeesett magyar ideológiával. S ez azért szomorú, mert az antiszemita prekonceptiót igazolja végül, azt, hogy az úgynevezett zsidót nem érdekli az úgynevezett magyar. Minden hazugság és csalás ebben a szemantikai mezőben, egyetlen szónak, egyetlen fogalomnak sincs reális, világosan artikulálható értelme. Ezen a

terepen egyáltalán nem létezik értelem, csakis indulat, romantika és szentimentalizmus, valamint szubjektív érzékenység: nem különös, hogy egy nemzet erre az irrealitásra alapozza helyzet- és valóságismeretét, nemzeti és történelmi tudatát?” (14)

Ennek a csapdahelyzetnek a kedély- és személyiségromgáló hatásától hosszú távon nem lehet megmenekülni. A kelepce ugyanis nem kívül van, hanem belül. Megnyilvánul az ítéletekben, a szellemi reflexekben, abban a beállítódásban, amely mindenhol sérelmeket érzékel. Furcsa és kellemetlen tréfája a pszichének, hogy ez a sérelmi beállítódás pontosan leképezi a magyar nacionalizmus sérelmi reflexeit. Kertész írói létének elbeszéléséhez egy ideje elszakíthatatlanul hozzátartozik, hogy művei Magyarországon nem számíthatnak megértésre, őt magát széles körben gyűlölik, és még azok is agyonhallgatják, akik elvileg mellette állnak, vagy akiknek mellette kellene állniuk. „Sok sérelem. Sőt: sérelemre való beállítottság. Levelet voltam kénytelen írni magyarországi úgynevezett kiadóknak, aki látszólag kiadja a könyveimet – mert megjelennek –, de azután mélységesen hallgat róluk, mintha egyáltalán nem léteznének. – A második sérelemforrás: sokat beszélnek mostanában arról, ami – hogyan, hogyan nem – a Holocaust elnevezést kapta, és soha, semmiféle kontextusban nem említene, nem hivatkoznak mondataimra, mintha sohasem írtam volna e tárgyról, mintha nem is léteznék.” (44) „Ellenséges országban élsz, ellenséges környezetben; mindig titkolnod kellett, hogy ki vagy, és mégis azzá lettél, aki vagy. 72 éve tart ez a processzus. Gyűlölnék, mert zsidó vagy, gyűlölnék, mert boldog vagy, gyűlölnék, mert máshol megbecsült vagy – gyűlölnék, mert vagy. Naponta szembeszállni: olyan ez, mint a napi torna.” (60)

Nyilvánvaló, hogy e csapdahelyzetnek nincs feloldása. A szellemi épség megőrzésének egyedüli esélyét Kertész számára a könyv keletkezésének időszakában Magyarország mihamarabbi elhagyása jelentette. Ezért Berlinbe költözését, még ha a gyakorlatban mindaddig egyfajta kétlakiaságot is jelentett, amíg a betegség ezt lehetővé tette, bizvást tekinthetjük emigrációnak.

5. Budapest–Berlin: magyarázat egy bejegyzéshez

A sors szerencsés, más szempontból abszurd fordulatának köszönhetően a Nobel-díj lehetővé tette Kertésznek, hogy a feleségével lakást vásároljanak Berlinben a Kurfürstendamm közepén. Berlin és Budapest e pillanattól kezdve egymás ellenképként jelenik meg a *Mentés másként* lapjain. Berlin mentális reprezentációjának megalkotásához ebben a szerkezetben elengedhetetlenül szükség van a legkomorabb színekkel megfestett Budapest-képre. Budapest a száműzetés helye, Berlin a szabadságé. Budapest provinciális, Berlin európai. Budapest undort vált ki, Berlin az emberhez méltó, régóta vágyott élet lehetőségét kínálja. Budapesten elutasítás és gyűlölet az osztályrésze, Berlinben elismertség és megértés. A leegyszerűsítő poláris ellentéteken alapuló szerkezetek kétségtelen hátránya az árnyalatlanáguk, és az, hogy sok fontos részlet fájdalomosan kiszorul belőlük. Ez válik zavaróvá, ha leíró funkciót tulajdonítunk nekik. Az olvasónak

azonban akkor sem feltétlenül szükséges így közelítenie Kertész szövegéhez, ha úgy látja, mint ahogyan én magam is, hogy leegyszerűsítő páros portré többé-kevésbé megfelel a valóságnak, vagy legalábbis nem torzítja el túlzottan. Az éles bipolaritás elősegíti az új kulturális identifikáció megerősödését.

A kulturális identifikáció egyik legfontosabb összetevője a nyelv. Kertész országváltással járó lakhelycseréje nem párosult nyelvcserevel, nem úgy, mint számos fiatalabban emigrált kelet-európai író esetében. Az emigráció azonban így is szükségessé tette nyelvi szituációjának reflektált újraértését. Kertész feljegyzéseiben több helyütt beszámol arról, hogy német nyelvtudása elegendőnek bizonyul a hétköznapi és a társasági érintkezések során, sőt arra is alkalmas, hogy interjúkat adjon, de arra már nem, hogy a német az írás nyelvét válják számára. Az írás nyelve a magyar marad, amely készséges, hajlékony, leleményes és kezelhető eszköze a kifejezésnek, de számára nem alapoz meg semmiféle identitást. Amikor Kertész hátrányosnak tekinti, hogy magyarul, és nem valamely világnyelven alkotta meg műveit, mert így „más nyelvekhez csak közvetítőkön, vagyis torzítókon keresztül” szólhat (43), olyan panaszt fogalmaz meg, amelyet az elmúlt évszázadok során sok magyar írótól hallhattunk, függetlenül attól, hogy az illető átlépett-e valamilyen idegen nyelvű közegbe, vagy nem.

A kulturális identifikáció és az önkanonizáció radikális, bár semmiképpen sem előzmények nélküli kísérletét a 2001. június 4-én kelt bejegyzés tartalmazza: „A magyar irodalomhoz nem tartozom, és soha nem is tartozhatom oda. Én valójában ahhoz a Kelet-Európában létrejött irodalomhoz tartozom, amely a Monarchiában, majd az utódállamokban, főként németül, de sohasem a nemzeti környezet nyelvén íródott, és soha sem volt része a nemzeti irodalomnak. Kafkától Celanig húzható meg ez a vonal, és ha folytatni lehet, velem kell folytatni. [...] Bármennyire különös tény ez, de végül is ahhoz a rossz német nyelven keletkezett irodalomhoz tartozom, amely az európai zsidóság kiirtását beszéli el, nyelve esetleges, és bármilyen nyelv is, sohasem lehet anyanyelv. A nyelv, amelyen szólunk, addig él csak, ameddig beszélünk; amikor elhallgatunk, elvész a nyelv is, hacsak valamelyik nagy nyelv meg nem szánja, és mintegy magához nem emeli. Ilyen nyelv ma a német. De a német nyelv is ideiglenes szállás csak, hajléktalanok átmeneti búvóhelye. – Jó tudni ezt, jó ezzel a tudással megbékélni, jó dolog azokhoz tartozni, akik sehová sem tartoznak, jó dolog halandónak lenni.”

Az idézett feljegyzés természetesen nem arról rendelkezik, hogy Kertészt ne tekintsük a magyar irodalmi kánon részének. Erről az író nem is rendelkezhet, hiszen a kánonok szerveződése sokkal bonyolultabb folyamat annál, mintsem hogy egyetlen állásfoglalás, legyen bármilyen tekintélyes, dönthessen róla. Kertész része volt és része marad a magyar irodalomnak. Művei nélkül egyszerűen értelmetlen a kortárs magyar irodalom egésze. Olyan tény ez, amit kétségbe vonnia még neki is arcpírító volna, ha netalán ilyesmit jelentene az idézett bejegyzés, hiszen ezzel fontos írók (például Borbély Szilárd, Esterházy Péter,

Márai Sándor, Márton László, Németh Gábor, Pilinszky János stb.), és nem csupán nála fiatalabbak munkái fosztódnának meg közvetlen kontextusuktól. Ám hogy mennyire nem ebben az irányban kell keresnünk az idézett szövegrész releváns jelentését, azt éppen a példák mutatják. Nincs senki, és tudomásom szerint a nemzetiszocializmus éveit kivéve nem is volt soha senki, aki Kafkát ne tekintette volna a német irodalom meghatározó jelentőségű alkotójának, ahogyan az élete nagyobb részét Párizsban leélő Celan sem egyszerűen része a német irodalomnak, hanem a Kafkához hasonlóan Prágában született Rilke mellett egyenesen a huszadik század legnagyobb hatású költőjeként szokás elismerni. Nyelvük éppúgy nem „rossz német”, ahogyan nem „rossz magyar” Kertész nyelve sem. És nem csupán az ő németjük nem „rossz német”, nem az a csodálatos Karl Emil Franzosé, Ilse Ausländeré, Josef Rothé, Max Brodó, Felix Welsché sem, akik szintén a Monarchia területének zsidó irodalmához tartoznak, nem „rossz magyar” Szép Ernőé, Pap Károlyé, Szenes Erzsé, Székely Magdáké, sőt Zsolt Béláké sem, és attól függően, miként jellemezzük ezt az irodalmat, természetesen nem „rossz szerb” Danilo Kisé, nem „rossz lengyel” Stanislaw Vincenzé, *nota bene* nem „rossz jiddis” I. B. Singeré, vagy Scholem Aléchemé sem.

Akkor hát miről szól Kertész kijelentése? Nos, alighanem arról, hogy ez az irodalom létezik. Létezik közép-európai zsidó irodalom, amely másképpen szerveződik, mint a térség nemzeti irodalmi. Különböző nyelveken íródott, alkotói különböző nemzeti irodalmak részesei, és mégis létezik egy olyan közös történeti, és semmiképpen sem származási alapú kontextus, amelyben ezek a szerzők és még sokan mások összetartoznak. Ennek az irodalomnak is megvannak az olvasói, a belső utalásrendszerre, a kutatói, és miként Kertész kijelentése példázza, megvan a közös kulturális tudata is. Kertész bejegyzése sem többet, sem kevesebbet nem mond, mint hogy 2001-ben ezt a közép-európai zsidó irodalmat tekintette művei elsődleges kontextusának. Ennek a kontextusnak pedig az alaptémája az otthontalanság, az egzisztenciális idegenség mint identifikációs tényező, amely, Kertész esete mindenképpen ezt példázza, belső szabadságforrássá is válhat, ha nem társul frusztrációval, ha nem jár együtt a nemzeti közeghez való odatartozás kényszeres bizonyításának görcsös vágyával. Aki tudja, hogy a nyelve mindig valaki másé, aki tudja, hogy létezni eleve idegenséget jelent, aki tudja, hogy az életét a halálra ráadásként kapta, az szabad. Aki viszont azt hiszi, hogy van saját nyelve, van saját kultúrája, az bezárja magát egy kényszeres illúzió börtönébe. Aki azt hiszi, hogy egy földterület az övé, aki hegyeket perel vissza, mintha a hegyek ismernék a tulajdonviszonyokat, az gyűjtőtáborra változtatja maga körül a földet, és leszállítja a kultúrát a szállás- és vadászterületét körbevezető állat szintjére. Ez az a perspektíva, a szabadságé, ahonnan felismerhető, hogy a huszadik századi nacionalizmus nem megőrizte a kelet-európai népek kultúráját, hanem megsemmisítette.

Innen visszatekintve azonban kitapinthatóvá válik egyfajta feszültség a hálózat pontjai között. Vajon Izrael mint nemzet

mennyiben szerveződött a fennálló nemzeti és állami közösségek mintájára, és mennyiben tette lehetővé az egzisztenciális idegenség tapasztalatának megőrzését, amely már a bibliai hagyományban is alapító erejű: „mert jövevény voltál Egyiptomban, a szolgaság házában”? Vajon Izrael felől tekintve mennyire érthető a közép-európai zsidó kultúra eleven valósága? A kérdések, amelyekre ehelyütt nem érkezhetsz válasz, jól megvilágítják többek között azt is, miért megkerülhetetlen, bár csak lappangó kulcskérdése a magyar nacionalizmusnak az Izraelhez fűződő viszony, és hogy a szélsőjobboldal gondolkodásában miért lehet Izrael egyszerre gonosz ellenség és követendő példa.

6. Gisèle és a galápagosi fióka

Az eddigiekben a *Mentés másként* által reprezentált gondolati hálózat néhány fontos pontjára igyekeztem rávilágítani. Azt hiszem, ezzel szemernyit sem jutottunk közelebb a hálózatot létrehozó mentalitás megértéséhez. Végezetül erre teszek kísérletet.

A kötet 2001. október 20-án kelt feljegyzése egy természetfilmet idéz fel, amely bemutatta, miként működik a darwini szelekcióelv egy galápagosi madárfészek intim közegében. Egy fiókapar kikel a tojásból, „és falni kezd anyjuk csőréből. Eközben az erősebb fióka ütni és kínozni kezdi a gyengébb testvérét. Addig gyötri, amíg ki nem szorítja őt a fészekből, hogy egymaga falhassa fel az egész táplálékot, amit anyja a nyomorult csőrével megcsócsálva a torkába ledug. Eközben a még úgyszólván toll nélküli testvére már kiesett a fészekből, s most elvesztem hever a gyilkos napon, Isten vérszomjas teremtményei közt, amelyek már felfedezték a haldokló állatot, s a felfalására készülnek. Ekkor a madár még egyszer felemeli a fejét, majd visszajeti a porba. Ha isten lennék, e látvány valószínűleg rábírna a Teremtés csődjének teljes beismerésére. Sem Goethe, sem Stendhal, sem Churchill – senki sem elégséges vigasz ezért a halálért.” (88)

Ugyanaz a panasz szólal itt meg, mint amelyet Dosztojevszkij Ivan Karamazovjától hallottunk, aki az egész teremtést elutasította az ártatlan gyerekek halála miatt, ugyanaz a megrendülés visszhangzik itt, amelyet Nietzsche élt át, amikor látván, hogyan korbácsolnak halálra egy lovat, úgymond megbomlott az elméje, és élete maradék tíz évét a naunburgi némaságban töltötte, ugyanaz a kérdés vonja itt kérdőre a világot, mint Rilke *Duinói elégiáiban*, „Ki készíti a gyermekhalált?”. Akik ezt kérdezik, akik így kérdeznek, azok Kertész valódi rokonai. Csakhogy Ivan Karamazov még látta az ördögöt, volt mitológiája, ami nem volt már Rilkének, de voltak helyette metaforái, volt mitopoétikája, Nietzsche pedig, a szegény Nietzsche, ismerte a tragikumot és a részvétet, végtére is egyetlen ló agyonkorbácsolását látta, nem az auschwitzi tömeghalált. Kertésznek sem a mitológia, sem a metaforák, sem a tragikus látásmód lehetősége nem maradt meg, hogy a retorika eszközeivel fenntartsa a világban az emberi morál illúzióit. Csak az illúziótlan felismerés kimondásának lehetősége maradt meg: „Az ember morális, sőt mindenképp morális lényt faragott Istenből, de Isten minden, csak nem morális. [...] Az élet alapelve a gonoszság.” (82) Ha a gonoszság rendjét vá-

ratlanul áttörheti is egy tett, mint amikor a tanár úr átengedte a fejadagját a *Kaddis*ban, ez magán a renden mit sem változtat. Kertész szeme a gonoszság rendjét nézi, illúziótlanul, minden elfogultság nélkül, de távolról sem humortalanul. Sőt éppen talán az abszurd életszeretéből fakadó humor Kertész látásmódjának legfontosabb jegye.

És éppen ez az, ami lehetővé teszi, hogy beletekintsen abba a tükörbe, amely a *Mentés másként* keletkezésének idején alighanem a legfontosabb önismereti forrás volt számára. Ez a tükör nem más, mint Paul Celan, akiről nagyon szép oldalak olvashatók a könyvben. Kertész Paul Celan és Ingeborg Bachmann levelezését olvassa, amely azért megrendítő, mert ez a két nagy költő egyáltalán nem érti, mi történik velük és köztük, miközben a levelezés hátterében ott áll a csodálatos Giséle, Celan felesége, az utolsó pillanatig némán, hogy végül Celan halála után elmondja, mit jelentett ez a kapcsolat valójában. Giséle volt az, aki mindent értett, aki a lehető legmélyebben együtt volt Celannal és az ő történetével mint a sajátjával akkor is, amikor a költő sem vele, sem önmagával tudott együtt lenni. „Ó, Gisélenek ezek a gyönyörű levelei Rómából, amelyek akár a magány szomorú szonáta. – Ma éjjel elmerülök Celan életében, ebben a nagy és szomorú életben” – kezdi bejegyzését Kertész 2001. május 24-én. Ez a kezdés nyilvánvalóvá teszi, hogy a legmélyebben Giséle-lel érez együtt, vele azonosul, és az ő perspektívájából néz Celanra, akiről ezt írja: „A zsidóság itt abban a formában és olyan mélyen hat át mindent, hogy azt én már vagy alig tudom követni, vagy valami konok világszemléletnek látom, valaminek, amire szüksége van a költőnek – az embernek, hogy hű legyen a világ nagy-nagy nyomorúságához és az élet nagy-nagy csodájához. Mennyi finomság, mennyi feminin varázs árad ebből a nőből (Giséle), akit Paul valószínűleg tönkretett, mint ahogy a férfi sorsa nem egyéb e földön, mint tönkretenni minden gyöngédséget, minden szépséget, mindent, ami nála gyengébb vagy törekenyebb.” (41)

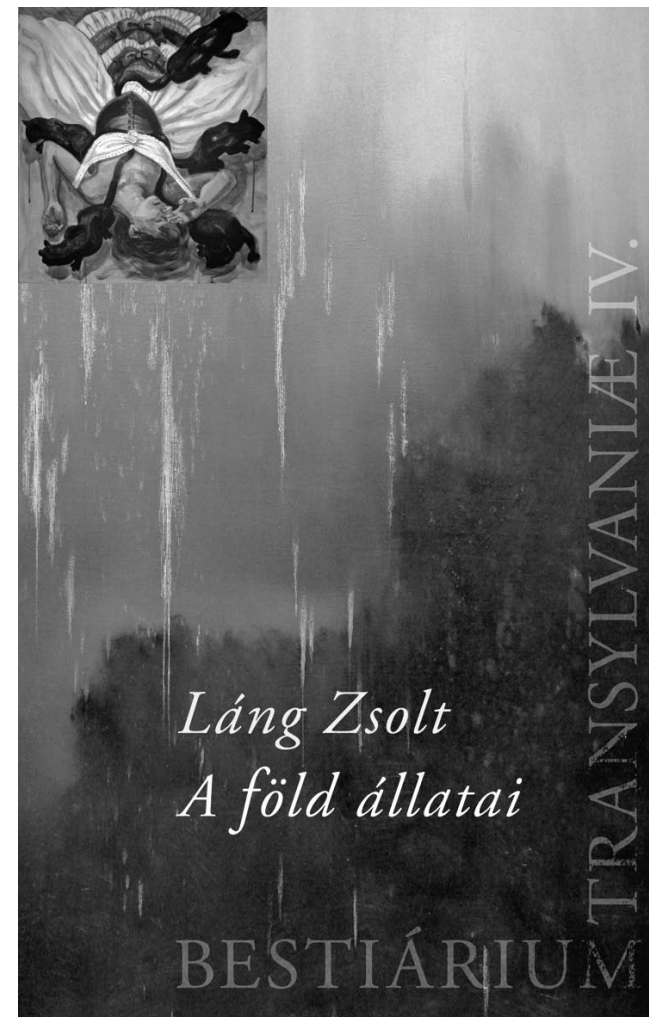
Itt függesztem fel az olvasást, remélve, hogy nem ez, Giséle tönkretétele, a konok halálmunka, amelynek végén egy folyó vár, nem a fulladás a nyomorúságos létezés utolsó szava, utolsó mozdulata. Számomra mindig valami halálon túli, fölfoghatatlan remény sugallatát hordozta a tény, hogy Celan és Giséle fiából cirkuszi bohóc lett. El kell képzelni a fiukat kifestve, nagy bohóccipőben, színes nadrágban, kockás zakóban, hatalmas piros orral. El kell képzelni. Talán ez.

↳ Turi
Attila

Megvalósult álmok és megálmodott valóságok határán

(Láng
Zsolt:
*Bestiárium
Transylvaniæ
IV.
A föld
állatai.
Kalligram,
2011)*

Irodalmi művek elemzésekor már megszoktuk, hogy az utolsó szó joga többnyire minket, mindenki olvasókat illet meg – ami nagyjából persze rendjén is van, ahogyan az is, hogy számos regény viszont határozott igényt tart arra, hogy a szövegtér eme végső ítélethez vezető útját kijelölje, vagy legalábbis meghatározott keretek között tartsa. Ezek a saját szövegszerűségekre hangsúlyosan reflektáló írások gondosan elrejtett, néha akár szándékosan szem előtt hagyott utalásokon keresztül kínálják fel az értelmezés különböző módozatait, izgalmas olvasatokhoz vezetve, vagy éppen sötét hermeneutikai zsákutcákba csalva a gyanútlan befogadót. Így tesz Láng Zsolt még 1997-ben indult nagyszabású regényfolyamának, az erdélyi történelmet a mágikus realizmus eszközeivel (át)értelmező, a négy őselem szerint kötetekre tagoló *Bestiárium Transylvaniæ*nek régóta várt negyedik felvonása, *A föld állatai* is. A Ceauşescu-diktatúra utolsó éve alatt egy romániai kisvárosban, Szatmárnémetiben játszódó regény számos ilyen önreflexív szöveghelyet tartalmaz – legbeszédebb talán egy Bori nevű fiatal diáklánynak, a történet voltaképpen főszereplőjének egyik belső monológja: „Az ember párbeszédet folytat önmagával, és ez jó. Ismerje meg a testét, lelkét, tudja meg, mit jelent. De nemcsak saját magával, hanem a múltjával is párbeszédben kell állnia. De lehet-e beszélgetni üres házakkal? Lehet-e beszélni a múlttal, amelyből kiradírozták a szereplőit? [...] Honnan nő ki ez a jelen, ha senki sem ismeri a múltját?” (219) A szöveg ezen önértelmező passzusát érdemes lehet vizsgálódásunk kiindulópontjául elfogadnunk, mert nemcsak felsorolja *A föld állatainak* legfőbb alapkérdéseit, hanem emellett (természetesen erős leegyszerűsítésekkel) a teljes *Bestiárium Transylvaniæ* gondolati koncepcióját is tömören összefoglalja. Ennek fontosságát pedig már csak azért sem szabad alábecsülnünk, mert jelen esetben egy stílisan és tematikusan egyaránt rendkívül szerteágazó sorozattal van dolgunk – olyannyira, hogy Láng Zsolt legújabb regényét akár különálló kötet-

ként is olvashatjuk, hiszen története térben és időben egyaránt távol játszódik előzményeitől, melyeknek így nem nevezhető közvetlen folytatásának. Véleményem szerint azonban *A föld állatainak* igazi értéke abban a folyamatos párbeszédben mutatkoznak meg, amelyet a szöveg a *Bestiárium Transylvaniæ* korábbi részeivel folytat – vizsgálatát ezért érdemes mindvégig a sorozat egészének kontextusában végeznünk.

A föld állatai lényegében ugyanazokat a témákat járja körül, mint a tizenöt évvel ezelőtti első epizód, *Az ég madarai* (Jelenkor, 1997), illetve az egy kötetben megjelent második-harmadik rész, *A tűz és a víz állatai* (Jelenkor, 2003): az egyéni és közös sorsok viszonyát és leépülését, a történelem és a test egymásra csúsztatott megismerését, az egyre elhalványuló múlt fantáziával való kiegészíthetőségét, illetve mindezek nyelvi artikulálhatóságának különböző lehetőségeit. A sorozatcímbe is jelzett középkori irodalmi tradíció, a valódi és kitalált lényeket általában valamilyen morális tanítás céljából felvonultató bestiárium dekonstrukcióján (ami egyébként korántsem példa nélküli gesztus az újabb irodalomban, gondoljunk csak Jorge Luis Borges

híres bestiáriuma, a *Képzelt lények könyvére*, vagy a kortárs román szerző, Mircea Cărtărescu magyarul nemrég megjelent *Sárkányok enciklopédiája* című művére), illetve az inkább kulturális gyűjtőfogalomként, mintsem konkrét geográfiai helyszíneként működő Erdélyen (a második-harmadik rész ugyanis nagyrészt Moldvában, *A föld állatai* pedig a Partiumban játszódik) kívül leginkább a fenti kérdések folyamatos jelenléte kölcsönöz némi koherenciát a széttartó tetralógiának – még akkor is, ha ezekre a kérdésekre a különböző epizódok többnyire eltérő, helyenként egymással ellentétes válaszokat adnak. Ez a termékeny sokértelműség pedig elsősorban azokban a hangsúlyossá tett elbeszélői perspektívákban érhető tetten, amelyekből az egyes regények rálátást engednek a személyes és kollektív identitás (mindenfajta hamis pátoztól mentes) kereséseinek színhelyére: a történelem tényekből és álomszerű látomásokból ácsolt, a képzelet bestiáriumának fantasztikus lényivel benépesített színpadára.

A föld állatai tehát a román történelem egy kitüntetett jelentőségű szakaszát, az 1989-es forradalmat és az azt megelőző néhány évet mutatja be, méghozzá a legkülönbözőbb nézőpontokon és műfajokon keresztül: többek között egy magyar nyelvű gimnáziumban játszódó diáktörténetek, családi anekdoták, helyrajzi históriák és naplószerű beszámolók adnak átfogó korrajzot a Ceauşescu-éra alkonyáról, a diktatúra mindennapi működéséről. A hatalomgyakorlás különböző módozataival, megfigyelések és feljelentések mindenre kiterjedő hálózatával terhelt jelen felszíne alatt azonban ezzel párhuzamosan a történelem egy másik szintje is feltárul – a föld mélyének misztikus lényei, egy éneklő ló, egy hatalmas kékszőrű patkány és más mesébe illő állatok keltik életre a város száraz adatokká porladt, feledésbe merült régmúltját. Nem véletlen, hogy például Szatmárnémeti megalapítójának fikatív szerelmi története nem a politikai elnyomást gyakran társas kapcsolataikban is megismétlő helybéliek, hanem egy föld alatti járatban rekedt róka kalandjában kerül elmondásra – a mitikus vadakhoz kapcsolódó fabulák ugyanis a múlt egy olyan távoli rétegébe engednek betekintést, amelyre a jelennek szüksége ugyan van, rálátása viszont már nincsen. Hiába vetíti folyamatosan egymásra a szöveg allegorikusan a föld alatti és feletti világot (a regény elején például a szövevényes csatornában kószáló patkány története elég egyértelműen tükrözi a titkosszolgálat embereinek felszínen zajló tevékenységét), ezek egymástól mégis idegenek maradnak: az egyik jelenet szerint például vakondok támadtak gyanútlan járókelőkre, míg máshol arról értesülünk, a város összes kutyáját a karhatalom egyik helyi képviselője, Popa ezredes (tisztázatlan okokból) megmérgeztette. Mint az idegenség létállapotának hasonló látképet kidolgozó Bodor Ádám legújabb regényében, a *Verhovina madaraiban*, az állatok elűzetése tehát itt is azt szimbolizálja, hogy ember és természet, egyén és történelem viszonyában egy áthidalhatatlannak tűnő törés következett be.

Egyedül a már említett főszereplő, a gimnazista Bori az, aki nemcsak tanúja a hétköznapi valóság minden rétegébe beszivárgó hatalmi csatározásoknak, hanem az állatok többségével